

ZEMAHŞERÎ'NİN ESERLERİNDE BULUNAN HADİSLERİN KAYNAKLARI*

Gönderim Tarihi: 25.04.2017

Kabul Tarihi: 19.05.2017

Hasan YERKAZAN**

Öz

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), Harezm bölgesinde yetişen önemli Mutezilî âlimlerden biridir. İlim ve edebiyatın zirveye ulaştığı bir dönemde yaşayan Zemahşerî, tefsir, hadîs, kelâm, fıkıh, dil ve edebiyat gibi birçok sahada elliye yakın kitap kaleme almıştır. Eserleri, ilim camiası tarafından takdir edilmiş ve büyük değer verilmiştir. Bu makalede Zemahşerî'nin en önemli eserlerinden olan ve aynı zamanda çok sayıda rivâyete yer veren *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûnu'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl, Rabîtu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr ve Ruûsu'l-Mesâil* isimli kitaplarında bulunan hadîslerin kaynakları tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler bir bütünlük içerisinde değerlendirilip tablo ve grafiklerle takdim edilmiştir. Çalışma neticesinde, bu eserlerde bulunan hadîslerin büyük bir kısmının hadîsçiler tarafından muteber kabul edilen hadîs kaynaklarında yer aldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Zemahşerî, Mutezile, Sünnet, Hadîs, Hadîs Kaynakları.

Sources of the Hadiths in Works of Zamakhsharî

Abstract

Abu'l-Qasım Mahmud b. 'Umar al-Zamakhshari (d. 538/1143) is one of the significant Mu'tazilite scholars who raised in the Harezm region. Zamakhshari, who lived in a period when science and literature reached its peak, wrote about fifty books on many fields, such as tafsir, hadith, kalam, fiqh, language and literature. His works have been appreciated and valued by the scholars. This study tries to establish the sources of the hadiths which were included in one of the Zamakhshari's most important pieces of work titled: *al-Kashshâf an haqâ'iq*

---

* Bu makale, "Zemahşerî ve Hadîs" isimli doktora çalışmamızdan (Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayburt, 2016) yararlanılarak hazırlanmıştır. This article was prepared by using our doktrate named "Zamakhshari and Hadith" (Bayburt University, Institute of Social Sciences, Bayburt, 2016).

** Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü. Assistant Professor, Amasya University, Faculty of Divinity, Department of of Basic Islamic Studies. Amasya/Turkey (hasanyerkazan@gmail.com).

ghawâmid al-tanzîl wa-uyun al-aqâwîl fi wujûh al-ta'wîl, Rabîu'l-Ebrâr and Ruûsu'l-Mesâil. It has been found that a large part of the hadiths that found in these works are included in the sources of hadiths which were accepted by the muhaddiths. The obtained data were evaluated in a unity and presented with tables and graphs. As a result of the study, a large part of the hadiths found in these works came to be found in muhaddiths accepted sources of hadiths.

Keywords: Zamakhsharî, Mu'tazila, Sunnah, Hadîth, Sources of Hadîth.

Giriş

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî (ö. 538/1143),¹ İslâmî ilimlere büyük emek vermiş çok yönlü bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, hadîs, kelâm, dil ve edebiyat sahalârında temayüz etmiş olan böyle bir şahsiyetin çeşitli açılardan değerlendirilmesi, onun muhtelif konulardaki yaklaşım ve görüşlerinin tanınması büyük önem arz etmektedir. Bu sebepten olsa gerek Zemahşerî'nin bugüne kadar tefsir, kelâm ve dilcilik yönü, çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur.² Bu çalışmada ise Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf an Hakâiki*

¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1980), 6: 297; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. Dr. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâr Sâdır, 1977), 5: 173; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve Muhammed Nuaym el-Arksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 20: 151-155; Hayruddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyin, 2002), 7: 178; Ahmed Muhammed Havfî, *ez-Zemahşerî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982), 35.

² Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların bir kısmı için bkz. doktora tezleri: Abdülcelil Bilgin, "*Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâfı*" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Enes Erdim, "*Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Hacı Çiçek, "*Zemahşerî ve Atwaqu'z-Zeheb fi'l-Mewa'iz we'l-Hutab Adlı Eseri*" (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Mehmet Kaya, "*İrâb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği*" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Mustafa Kılıç, "*Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu*" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Recep Orhan Özel, "*Keşşâf Tefsiri'nin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi*" (Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012. Yüksek Lisans tezleri: Abdurrahim Birlik, "*Zemahşerî'nin Ruusu'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilaf*

Çavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûnu'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl", "Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr" ve "Ruûsu'l-Mesâil" isimli eserlerinde yer alan hadîslerin kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır. Zira yazdığı eserlerinde ayetlerin yanı sıra hadîslere sıkça yer vermiş, birçok görüşünü hadîslerle açıklamaya, desteklemeye ve delillendirmeye çalışmıştır.

1. Eserlerine Yapılan Tahrirler ve Özellikleri

Tahrir, hadîs edebiyatının önemli bir türü ve usûlüdür. Tahrir, bir eserde yer alan hadîslerin temel kaynaklarda yerini belirlemeye çalışır. Bu usûlle, hadîs sahası dışında kaleme alınmış eserlerde bulunan hadîsler, hadîs ilmî açısından denetlenerek hadîslerin orijinal hadîs kaynaklarındaki yeri, rivâyetlerin isnâdı ve metinlerin değerlendirilmesi yapılmaktadır.³

Tahrir çalışmasıyla, ilim dünyasında itibar görmüş eserlerdeki hadîslerin kaynakları ortaya konulmuş ve bu eserler hakkında oluşabilecek şüphelerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu metodla, hadîslerin bütün tarikleri bir araya getirilerek karşılaştırılmaktadır. Böylelikle isnâdın niteliği, ayrıntıları, şâhid ve mütâbileri, râvîlerin kimlikleri ve hadîsin sıhhati tespit edilir ve bu sistemle külli bir bakış açısıyla hadîsler kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

(Kitabu'n-Nikâh Örneği)" (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013); Aziz Siler, "İbn Kuteybe'nin Garîbu'l-Hadîs ve ez-Zemahşerî'nin el-Fâik fi Garîbi'l-Hadîs Adlı Eserlerinin Konulu Sözlükçülük Açısından Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Bekir Özkızıl, "Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsiri'nde Peygamber Tefsiri Uygulamaları" (Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Harun Özel, "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri" (Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Hasan Çelik, "Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Neseî Zemahşerî Örneği" (Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013); M. Ragıp Kaplan, "Zemahşerî'nin el-Minhac Fi Usuli'd-Din Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri" (Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Mustafa Başkan, "Keşşâf'ta Fıkhu'l-Luga Uygulamaları" (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Şerif Gedik, "Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk" (Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

³ Sad b. Abdullah el-Humeyd, *Turuku tahrîci'l-hadîs* (Riyad: Dârû Ulûmî's-Sünne, 2000), 5-24; Abdullah Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), 300-301; Mehmet Görmez, "Tahrîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 419-420.

Rivâyetler bir araya getirilip temel hadîs kaynakları oluşturulduktan sonra hicri 4. yüzyıl itibariyle tefsir, fıkıh, ahlak vs. türü eserlerde bulunan hadîslerin birçoğu senedleri hazfedilmek suretiyle nakledilmiştir.⁴ Zemahşerî de birçok âlim gibi eserlerinde bulunan hadîsleri, senedlerini kaldırmak suretiyle aktarmıştır.

İslâm dünyasında rağbet gören ve ilim dünyasında belli bir itibara sahip olan eserlerin değerini ortaya koymak amacıyla hadîs sahasında uzman kişiler, bu tür eserlerde bulunan hadîslerin kaynaklarını tespit etmek amacıyla tahrir çalışmaları yapmışlardır. Zemahşerî'nin en meşhur eseri olan *el-Keşşâf* isimli tefsirine de meşhur hadîs âlimlerinden olan Zeylâ'î (ö. 762/1360),⁵ *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsârî'l-vâkia fi tefsîri'l-keşşâf li'z-Zemahşerî*,⁶ İbn Hacer (ö. 852/1448),⁷ *el-Kâfi's-şâfi fi tahrîci ehâdisi'l-keşşâf*⁸ ismiyle tahrir çalışması yapmıştır.

Aslında İbn Hacer'in tahrirî, Zeylâ'î'nin çalışmasının bir nevi özeti niteliğindedir. İbn Hacer, tahririnde hadîsleri detaylı bir şekilde cerh, ta'dil ve delil yönü ile değerlendirmemektedir. Zeylâ'î'nin tahrirî ise daha geniş ve ayrıntılıdır.

Zeylâ'î, tahrir çalışmasına bir mukaddime yazmadığından dolayı takip ettiği metodu bizzat kendisinden öğrenme imkânı olamamıştır. O, 1570 hadîs; İbn Hacer ise 1603 hadîs tespit etmek suretiyle tahrir çalışmalarını tamamlamışlardır. Her ne kadar İbn Hacer, Zeylâ'î'nin tahrir çalışmasını, *el-Kâfi* isimli eserinde muhtasar olarak aktarsa da, çok az sayıda da olsa Zeylâ'î'nin dikkatinden kaçan bazı hadîslerin tahririni vermiştir. Ele alınan hadîsin kaynağı tespit edilmiş ise kaynaklar verilmekte, eğer tespit edilememiş ise kaynağı bulunamadı denilmekte

⁴ Hadîs kitaplarında senedlerin kaldırılma yoluna gidilmesi İbnu's-Seken (ö. 353/964) ile başlamış olup, el-Beğavî (ö. 516/1122) ile yaygınlaşmıştır. Bkz. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatraf* (Beyrut: Dâru'l-Beşşârî'l-İslamiyye, 1993), 25; İsmail Lütü Çakan, *Hadîs Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 33.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebûbekir Sifil, "ez-Zeylâ'î", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 352-354.

⁶ Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zeylâ'î, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsârî'l-vâkia fi tefsîri'l-keşşâf li'z-Zemahşerî*, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1994).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 514-531.

⁸ Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-Kâfi's-şâfi fi tahrîci ehâdisi'l-keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995).

veya herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Ancak her iki tahric çalışmasında da kasten veya sehven dikkatten kaçan tahrici verilmeyen az sayıda hadîsler bulunmaktadır. Mesela aşağıda yer alan rivâyetin tahrici ile ilgili olarak her iki âlim tarafından da herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

وذكر عن النبي صلى الله عليه وسلم أن جبريل ذهب به ليلة الاسراء نحوهم ، فكلّمهم فقال لهم جبريل : هل تعرفون من تكلمون؟ قالوا : لا. قال : هذا محمد النبي الأمي ، فأمنوا به وقالوا : يا رسول الله ، إن موسى أوصانا من أدرك منكم أحمد ، فليقرأ عليه مني السلام فردّ محمد على موسى عليهما السلام السلام ، ثم أقرأهم عشر سور من القرآن نزلت بمكة ، ولم تكن نزلت فريضة غير الصلاة والزكاة ، وأمرهم أن يقيموا مكانهم ، وكانوا يسبتون ، فأمرهم أن يجمعوا ويتركوا السبت⁹

Aşağıda yer alan rivâyetin tahrici ile ilgili Zeylâ'î herhangi bir açıklama yapmaz iken, İbn Hacer, bu hadîsin Muhammed b. İshâk el-Fâkihî'nin (ö. 275/888) *Ahbâru Mekke* isimli eserinde bulunduğunu belirtmektedir. Rivâyet şöyledir:

روي أن الله تعالى أنزل البيت ياقوتة من يواقيت الجنة له بابان شرقي وغربي وقال لأدم أهبطت لك ما يطاف به كما يطاف حول عرشي فتوجه آدم من أرض الهند إليه ماشيا وتلقته الملائكة فقالوا بر حجك يا آدم لقد حججنا هذا البيت قبلك بألفي عام¹⁰

Zeyla'î, hadîsi numaralandırmak suretiyle *el-Keşşâf*'in tertibine göre sûre sûre ve sırasına göre hadîslerin tahricini yapmıştır. *el-Keşşâf*'ta nakledilen hadîse mana açısından en yakın olan sahîh hadîsten başlama suretiyle rivâyetleri sıralamaktadır. Tahricini yaptığı her hadîste standart aynı metodu uygulamamıştır. Bazen hadîslerin kaynaklardaki *Kitap* ve *Bâb* başlıklarını da verirken, bazen hadîsleri nakleden müelliflerin isimlerini veya müelliflerin eserlerinin isimlerini vermekle yetinmiştir. Bazen râvîler hakkında bilgiler de vermektedir. İbn Hacer ise daha önce de belirtildiği gibi, detaya girmeden Zeylâ'î'nin çalışmasını neredeyse telhîs etmek suretiyle nakletmiştir.

el-Keşşâf dışında Zemahşerî'nin diğer eserlerinde bulunan hadîslerle ilgili herhangi bir müstakil tahric çalışması bilinmemektedir. Ancak Zemahşerî'nin *Ruûsu'l-Mesâil* isimli eserinin tahkik çalışmasını

⁹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûnu'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Ebû Abdillâh ed-Dânî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabi, 2012), 2: 126.

¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 144.

yapan Abdullah Nezir Ahmed, bu eserde yer alan hadîslerin kaynaklarına dipnotlarda yer vermiştir.¹¹

Hadîs yoğunluğu açısından *el-Keşşâf*'tan sonra gelen *Rabîu'l-Ebrâr* isimli eseri üzerine yapılmış herhangi bir tahrir çalışması da bilinmemektedir. Bu eserde bulunan hadîslerin kaynaklarını tespit etmek amacıyla tarafımızca yapılan çalışmaya sonraki başlıklarda yer verilecektir.

2. Eserlerinde Yer Alan Hadîslerin Kaynak Dağılımı

Hadîs ilimlerinin en önemli konularından biri de hiç şüphesiz hadîs kaynaklarıdır. Hadîs kaynakları, belli bir düzen içerisinde hadîslerin günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır.

Bazı hadîs kaynaklarında sadece sahih hadîsler bir araya getirilmeye çalışılmışken, bazı eserlerde sıhhat değeri açısından her türlü rivâyete yer verilmiştir.¹² Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zemahşerî'nin eserlerinde bulunan hadîslerin büyük çoğunluğu muteber hadîs kitapları olarak bilinen başta Sahîhayn olmak üzere birçok kaynak eserde bulunmaktadır. Aşağıda Zemahşerî'nin hadîs yoğunluğu en fazla olan üç eseri ele alınacak ve bu kitaplarda bulunan hadîslerin kaynakları verilerek yorumlanmaya çalışılacaktır.

2.1. el-Keşşâf'ta Bulunan Hadîslerin Kaynakları

el-Keşşâf denilince Zemahşerî, Zemahşerî denilince *el-Keşşâf* akla gelmektedir. Zemahşerî'nin kaleme aldığı bu eser, tabiri caizse Zemahşerî'nin kimliği niteliğindedir. Tam adı, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûnu'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* olan ve ağırlıklı olarak dirâyet metoduyla yazılan bu eser, aynı zamanda Mutezilenin itikadî görüşlerini, Zemahşerî'nin ilmî otoritesi altında günümüze kadar taşımıştır.

Zemahşerî *el-Keşşâf*'ı, dil, belâgat ve Arap şiirlerini dikkate alarak aklî ilkeler çerçevesinde yıllar boyu elde ettiği ilmî birikim üzerine bina etmiştir. Zemahşerî, bu eserde âyetleri tefsir ederken kıraat farklılıklarına dikkat çekmekte ve Kur'ân'ın üslubuna uygun düşenleri tercih etmektedir. Ahkâm âyetleri Hanefî mezhebine uygun yorumlarken, Şafii mezhebine ait görüşlere de yer vermektedir. Fıkıh açısından herhangi bir

¹¹ "Ruûsu'l-mesâil'de Bulunan Hadîslerin Kaynakları" başlığı altında bu eser hakkında bilgi yer almaktadır.

¹² Bkz. Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhuddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ullâmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn Itr (Beyrut/Dimeşk: Dâru'l-fikri'l-muâsır/Dâru'l-fikr, 1986), 17-29.

mezhebî taassup içerisinde olmamıştır. Akılcı bir gelenekten gelmiş olmanın gereği olarak sık sık âyetleri te'vîl etme metoduna başvurmuştur. Özellikle Mutezile'nin temel öğretileri ile çelişen âyet ve hadîsler müteşabih kabul edilerek te'vîl edilmiştir.¹³

Zemahşerî, özellikle nahiv ve belagat gibi dil birikimini, mezhepsel düşüncenin ispatında aktif bir şekilde kullanmıştır. Kendi itikadî düşüncesinin ispatında her türlü rivâyeti de nakledebilmiştir. Zemahşerî bu eserini kaleme alırken daha önce yazılmış olan tefsir, kıraat, belagat gibi kitaplardan istifade etmiştir. Her ne kadar *el-Keşşâf*, dirâyet metodu ile yazılan bir tefsir olarak kabul edilse de aslında o, bu eserde çok sayıda rivâyete yer vermek suretiyle rivâyet ve dirâyet metodunu birleştirmiştir. Ancak rivâyetlerin kaynakları ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ta rivâyet ettiği hadîsleri hangi kaynaklardan aldığı oldukça önemlidir. Bu eserde yer alan hadîslerin kaynaklarının bilinmesi ile hem Zemahşerî'nin hadîs bilgi birikimi, hem de *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin bilgi değeri tespit edilmiş olunacaktır.

Aşağıda *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin tespit edilebildiği kadarıyla kaynakları yer almaktadır. Kaynak tespitinde Zeylâ'î ve İbn Hacer tarafından *el-Keşşâf* üzerine yapılan tahrir çalışmalarından yararlanılmıştır. Burada iki ayrı tablo ile konu ele alınarak *el-Keşşâf*'ta yer alan hadîsler hakkında bilgi verilecektir.¹⁴

Tablo-1: *el-Keşşâf*'ta Bulunan Hadîslerin Yer Aldığı Kaynaklar

No	Hadîs Kaynağı	Eser İsmi	Hadis Sayısı
1	es-Sa'lebî (ö. 427/1035)	<i>el-Keşf ve'l-Beyân</i>	389
2	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	363
3	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	336
4	el-Hâkim (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek ale's-Sahîhayn</i>	314
5	İbn Merduveyh (ö. 410/1020)	<i>Tefsiru'l-Müsned</i>	309
6	Muhammed b. Cerîr et-Taberî	<i>Câmiu'l-Beyân</i>	305

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Menhecû'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzih* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1984).

¹⁴ Tablo-1'da kaynak sıralaması hadîs sayısı dikkate alınarak çoktan aza doğru sıralanmıştır.

	(ö. 310/923)		
7	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Kebîr</i>	261
8	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Câmi</i>	242
9	Ahmed b. Hanbel (. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	221
10	el-Vâhidî (ö. 468/1076)	<i>Esbâbu'l-Nüzûl</i>	209
11	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	205
12	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	204
13	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	186
14	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	175
15	Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)	<i>el-Müsned</i>	159
16	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	157
17	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahîh</i>	145
18	Abdurrezzâk b. Hemmam (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	142
19	İshak b. Rahuveyh (ö. 233/848)	<i>el-Müsned</i>	137
20	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>Şuabu'l-İmân</i>	131
21	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	92
22	İbn Adıyy (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	88
23	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>el-Hilye</i>	77
24	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>Delâilü'n-Nübüvve</i>	76
25	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i>	73
26	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr</i>	71
27	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	65
28	İbn Ebî Hatem (ö. 327/938)	<i>el-İlel</i>	63
29	İbn İshâk (ö. 151/768)	<i>Kitâbu'l-Meğâzi</i>	58
30	el-Vâkidî (ö. 207/823)	<i>el-Meğâzi</i>	44
31	İbn Hişâm (ö. 218/833)	<i>es-Sîretü'n-Nebeviyye</i>	41
32	el-Ukaylî (ö. 322/934)	<i>Kitâbü'd-Duafâ</i>	40
33	el-Beğâvî (ö. 516/1122)	<i>Meâlimu't-Tenzîl</i>	35
34	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819)	<i>el-Müsned</i>	31
35	İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201)	<i>el-İlel</i>	31
36	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>ed-Duafa</i>	26
37	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>ed-Delâil</i>	25
38	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	<i>Muvatta</i>	22

39	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Edebü'l-Müfred</i>	22
40	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-İlel</i>	22
41	Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797)	<i>ez-Zühd/el-Birr</i>	21
42	İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-Mevdûât</i>	19
43	ed-Dârimî (ö. 255/868)	<i>es-Sünen</i>	17
44	İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)	<i>et-Tefsîr</i>	17
45	el-Humeydî (ö. 219/834)	<i>el-Müsned</i>	15
46	Hâkim et-Tirmizî (ö. 320/932)	<i>en-Nevâdir</i>	14
47	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu's-Sağîr</i>	12
48	Ebû Şuca' ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevsü'l-Ahbâr</i>	12
49	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>el-Merâsil</i>	11
50	Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)	<i>el-Müsned</i>	10
51	el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Müsnedü's-Şihâb</i>	10
52	eş-Şafiî (ö. 204/820)	<i>er-Risâle / el-Ümm / Müsned</i>	10
53	Ebû Ubeyde (ö. 224/838)	<i>Garîbu'l-Hadîs</i>	9
54	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-Mu'telef ve'l- Muhtelef</i>	9
55	Ebû Ubeyde (ö. 224/838)	<i>Kitabu'l-Emvâl</i>	5
56	İbn Abdilberr (ö. 463/1071)	<i>Câmiu Beyânî'l-İlm</i>	5
57	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>Garîbu'l-Hadîs</i>	4
58	Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf (ö. 427/1035)	<i>Târîhu Cürcân</i>	4
59	el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>Tarihu'l-Bağdad</i>	4
60	Kâdî İyâz (ö. 544/1149)	<i>eş-Şifâ</i>	4
61	et-Tahâvî (ö. 321/933)	<i>Şerhu Meâni'l-Âsâr</i>	3
62	Ebû Ubeyde (ö. 224/838)	<i>Fedâilu'l-Kur'ân</i>	3
63	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>et-Târîh</i>	3
64	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>eş-Şemâil</i>	3
65	Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903)	<i>Ziyâdâtü'l-Müsned</i>	2
66	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>es-Sahîh</i>	2
67	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>Müsnedü's-Şâmiyyîn</i>	2

68	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>ed-Deavât</i>	2
69	Ebu'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250/864)	<i>Târîhu Mekke</i>	2
70	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Tarîhu İsfehân</i>	2
71	el-Hatîb (ö. 463/1071)	<i>el-Câmi</i>	2
72	Ali b. Ma'bed (ö. 218/833)	<i>et-Tâ'atu ve'l-Ma'siye</i>	2
73	el-Hâris b. Ebî Usâme (ö. 282/895)	<i>el-Müsned</i>	1
74	Ebû Avâne (ö. 316/929)	<i>el-Müsnedü'l-Muhrec</i>	1
75	el-Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014)	<i>Marifetu Ulûmi'l-Hadîs</i>	1
76	Dâvûd b. Ebî Usâme	<i>el-Müsned</i>	1
77	Saîd b. Dâvûd	<i>Tefsîr</i>	1
78	Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758)	<i>el-Meğâzî</i>	1
79	el-Fâkihî (ö. 278/891-92)	<i>Ahbâru Mekke</i>	1
80	İbrahîm el-Harbî (ö. 285/89)	<i>Garîbu'l-Hadîs</i>	1
81	el-Mes'ûdî (ö. 345/956)	<i>Murûcu'z-Zeheb</i>	1
82	Hasan b. Abdillâh el-Askerî (ö. 382/992)	<i>Tashîfâtu'l-Muhaddisîn</i>	1
83	Temâm b. Gâlib (ö. 436/1044)	<i>el-Fevâid</i>	1
84	es-Süheylî (ö. 581/1185)	<i>er-Ravdu'l-Ünf</i>	1
85	Ebu's-Şeyh el-Hâzimî (ö. 584/1188)	<i>en-Nâsîh ve'l-Mensûh</i>	1
86	Dâvûd b. el-Mücbir	<i>Kitâbu'l-Akl</i>	1
87	Alî b. el-Medîni (ö. 234/848-49)	<i>el-İlel</i>	1
88	Kaynağı bulunamayan hadisler		97

el-Keşşâf'ta toplam 1603 hadîs bulunmaktadır. Bazı hadîsler birden fazla kaynaktan yer alırken, bazı hadîsler ise sadece bir kaynaktan yer alabilmiştir. Tablo-1'e göre, *el-Keşşâf*'ta yer alan hadîsler, 87 farklı kaynaktan bulunmuştur. Bu kaynakların büyük çoğunluğu hadîs kaynakları olsa da hadîs kaynakları dışında tefsir, tarih gibi sahalarda kaleme alınmış eserlerde de hadîsler bulunmaktadır. 1603 hadîsin, % 94'ü yani 1506'sı kaynaklarda tespit edilebilmiştir. Ancak % 6'sının, yani 97 hadîsin ise kaynağı bulunamamıştır. Muhtemelen Zemahşerî bu hadîsleri bize kadar ulaşamayan kaynaklardan aktarmıştır.

Bu tabloya (tablo-1) göre en fazla hadîs, es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân* isimli eserinde bulunmaktadır. 1603 hadîsin 389'u yani % 24'ü bu eserde bulunmaktadır ki bu da *el-Keşşâf*'ta

bulunan hadîslerin dörtte birinin es-Sa'lebî'nin tefsirinde bulunduğunu göstermektedir. es-Sa'lebî'nin bu tefsiri rivâyet usulüyle yazılmış bir tefsirdir.¹⁵ Yine aynı şekilde 309 rivâyet, İbn Merdûveyh (ö. 410/1020)'in *Tefsîru'l-Müsned*'inde, 305 hadîs, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'ında ve 209 hadîs el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) tefsirinde bulunmaktadır. Bu verilere göre, Zemahşerî eserini kalem alırken kendisinden önce yazılmış tefsir kitaplarından istifade ettiği ve onlardan doğrudan nakil yaptığı izlenimini vermektedir. Ancak burada dikkat çeken husus, özellikle sûrelerin fazileti ile ilgili hadîslerin kaynağı, bahse konu olan bu tefsirlerdir.

Sa'lebî'den sonra en fazla hadîsin bulunduğu kaynak Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'idir. *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin 363'ü, Müslim'in *Sahîh*'inde bulunmaktadır. Müslim'in bu eseri hadîs geleneğinde İmâm Buhârî'nin *Sahîh*'i ile birlikte en güvenilir iki hadîs eserinden biri kabul edilir. Ayrıca Müslim, *el-Keşşâf*'ta bizzat Zemahşerî tarafından ismi verilen bir hadîs kaynağıdır.¹⁶ Müslim'den sonra en fazla hadîsin yer aldığı kaynak ise Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'idir. *el-Keşşâf*'ta bulunan toplam 1603 hadîsin 336'sı, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'inde; 314 hadîs ise Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde bulunmaktadır. Sünenler içerisinde en çok hadîs 242 hadîsle Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi*'inde; Müsnedler içerisinde ise en çok 221 hadîsle Ahmed b. Hanbelî'nin (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer almaktadır. Tarih kitapları içerisinde en çok hadîsin bulunduğu kaynak ise İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *Kitâbu'l-Meğâzî* isimli eseridir.

Genel olarak bakıldığında her türlü hadîs kaynağında Zemahşerî'nin naklettiği hadîsler bulunmaktadır. Sahîh hadîs kitaplarının yanı sıra az sayıda da olsa bazı hadîsler, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve İbnü'l-Cevzi'nin (ö. 597/1201) *el-İlel*'lerinde ve Ukaylî (ö. 322/934) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *ed-Duafâ* isimli eserlerinde bulunmaktadır.

Birbirinden farklı ölçü ve kriterlerle kaleme alınan hadîs kaynaklarını aynı seviyede kabul etmek mümkün değildir. Her bir âlim kendi hedef ve belirlediği ölçüye göre hadîsleri bir araya getirmiştir.

¹⁵ Bkz. Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 29.

¹⁶ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 93.

Kimi âlim kendine göre sadece sahîh hadîsleri kitabına alırken, kimi âlim hadîs olarak nakledilen tüm rivâyetlerini eserine alabilmiştir.

Hadîs kitaplarının bu özelliğini göz önünde bulunduran bazı âlimler, hadîs kitaplarını sahîh, hasen ve zayıf hadîslerin yoğunluğuna göre belli tabakalara/kategorilere ayırmışlardır. Kütüb-i Hamse, Kütüb-i Sitte, Sünen-i Erba'a, Sahîheyn gibi ayırım ve taksimler bu maksada yöneliktir. Ayrıca bazı âlimler, tüm hadîs kitaplarını göz önünde bulundurarak belli ölçüler çerçevesinde hadîs kitaplarını tabakalandırmaya çalışmışlardır. Bu sahada en çok bilinen Suyûtî¹⁷ ve Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin tabakalandırma sistemidir.

Hindistan'ın yetiştirdiği hadîs âlimlerinden biri olan Şah Veliyullah ed-Dihlevî (1114/1704-1176/1762),¹⁸ *Huccetullahi'l-Bâliğa* isimli eserinde hadîs kitaplarını sıhhat derecelerine göre beş tabakaya ayırmıştır. Dihlevî'nin belirlediği tabakalar ve bu tabakalarda bulunan kitaplar şöyledir: Birinci tabakada muhtevası kesinlikle sahîh olan Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri ile İmâm Mâlik'in *Muvatta'sı* bulunmaktadır. İkinci tabakada, sıhhatte Sahîheyn ve *Muvatta'nın* derecesine ulaşamayan *Sünen-i Ebî Dâvûd*, *Câmiu't-Tirmizî*, *Mücteba'n-Nesâî*, *Müsnedu Ahmed b. Hanbel* yer almaktadır.¹⁹ Üçüncü tabakada, ilk iki tabakada yer almayan câmi', müsned ve musannef olarak telif edilen hadîs kitapları yer almaktadır. Ebû Ali, Abd İbn Humeyd ve et-Tayâlisî'nin *Müsned'leri*, Abdurrezâk ve Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef'leri*, el-Beyhakî, et-Tahâvî ve et-Taberânî'nin bütün kitapları bu tabakada değerlendirilmiştir. Dördüncü tabakada, ilk iki tabakada bulunmayan rivâyetleri cemetmek maksadıyla ortaya konmuş eserler vardır. İbn Hibbân'ın *Kitâbu'd-Duafâ'sı*, İbn Adiy'ın *el-Kâmil'i*, Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Nu'aym el-İsfehânî, el-Cuzekânî, İbn Asâkir, İbnu'n-Neccâr ve Deylemî'nin kitapları ve *Müsnedü'l-Havârizmî* bu eserlerdendir. Beşinci tabaka ise fakihler, sufiler, tarihçiler vs. nezdinde meşhur olup, halkın dilinde dolaşan ilk dört tabakada her hangi bir

¹⁷ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 1: 266-268; Bkz. Celeleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'* (Kahire: Ezherü's-Şerif, 2005), 1: 44.

¹⁸ Bkz. Mehmet Erdoğan ve M. Sait Özervarlı, "Şah Veliyullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38: 260-267.

¹⁹ İbn Mâce'nin es-*Sünen'i* burada zikredilmemiştir.

asılları olmayan ve bir kısmı da uydurulmuş rivâyetlerin bulunduğu kitaplardan oluşmaktadır.²⁰

el-Keşşâf'ta bulunan hadîslerin tablo-1'de hangi kitaplarda bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yukarıda yer alan hadîs tabakaları ile bilgiler çerçevesinde *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîsleri, ed-Dihlevî'nin sınıflandırmasına göre değerlendirdiğimizde ise tablo-2'deki sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo-2: *el-Keşşâf*'ta bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

No	Müellif/Yazar	Hadîs Kaynakları	Hadis Sayısı
I. Tabaka			
1	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	336
2	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	96
3	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	<i>el-Muvatta</i>	16
II. Tabaka			
4	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	155
5	Abdullah b. Ahmed	<i>Ziyâdâtü'l-Müsned</i>	2
6	ed-Dârimî (ö. 255/868)	<i>es-Sünen</i>	6
7	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	65
8	Ebû Dâvûd es-Sicistanî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	48
9	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Câmi</i>	45
10	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	29
11	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>es-Sahîh</i>	1
12	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahîh</i>	16
13	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	27
III. Tabaka			
14	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819)	<i>el-Müsned</i>	3

²⁰ Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hucetullahi'l-bâliğa*, thk. es-Seyyid es-Sâbık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2005), 1: 230-234; Subhi es-Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, çev. Yaşar Kandemir (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 88; Canan, *Kütüb-i Sitte*, 1: 266-268.

15	Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	67
16	el-Humeydî (ö. 219/834)	<i>el-Müsned</i>	1
17	İshâk b. Râhaveyh (ö. 233/848)	<i>el-Müsned</i>	27
18	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	47
19	Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)	<i>el-Müsned</i>	2
20	el-Hâris b. Ebî Usâme (ö. 282/895)	<i>el-Müsned</i>	1
21	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	22
22	Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)	<i>el-Müsned</i>	14
23	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemü'l-Kebîr</i>	64
24	el-Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek ale's-Sahîhayn</i>	39
25	el-Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014)	<i>Ulûmu'l-Hadîs</i>	1
26	el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Müsnedü's-Şihâb</i>	3
27	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	42
IV. Tabaka			
28	İbn İshâk (ö. 151/768)	<i>Kitâbu'l-Meğâzî</i>	7
29	Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797)	<i>ez-Zühd / el-Birr</i>	5
30	eş-Şâfî (ö. 204/820)	<i>er-Risâle / el-Ümm / Müsned</i>	1
31	el-Vâkidî (ö. 207/823)	<i>el-Meğâzî</i>	8
32	İbn Hişâm (ö. 218/833)	<i>es-Sîretü'n-Nebeviyye</i>	5
33	Ebû Ubeyde (ö. 224/838)	<i>Garîbu'l-Hadîs</i>	4
34	Ebû Ubeyde (ö. 224/838)	<i>Fedâilu'l-Kur'ân</i>	1
35	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitabu't-Tabakâti'l-Kebîr</i>	9
36	Ebu'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250/864)	<i>Târihu Mekke</i>	1
37	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>el-Merâsil</i>	2
39	el-Fâkihî (ö. 278/891-92)	<i>Ahbâru Mekke</i>	1

40	İbrahîm el-Harbî (ö. 285/89)	<i>Garîbu'l-Hadîs</i>	1
41	Muhammed b. Cerîr et- Taberî (ö. 310/923)	<i>Câmiu'l-Beyân</i>	61
42	Hâkim et-Tirmizî (ö. 320/932)	<i>en-Nevâdir</i>	4
43	el-Ukaylî (ö. 322/934)	<i>Kitabu'd-Duafâ</i>	2
44	el-Mes'ûdî (ö. 345/956)	<i>Murûcu'z-Zeheb</i>	1
45	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>ed-Duafâ</i>	2
46	İbn Adıyy (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	5
47	Hasan b. Abdillâh el- Askerî (ö. 382/992)	<i>Tashîfâtü'l-Muhaddisîn</i>	1
48	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-Mu'telef ve'l-Muhtelef</i>	1
49	İbn Merdeveyh (ö. 410/1020)	<i>Tefsîru'l-Müsned</i>	113
50	es-Sa'lebî (ö. 427/1035)	<i>el-Keşf ve'l-Beyân</i>	70
51	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>el-Hilye</i>	3
52	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>ed-Delâil</i>	2
53	İbn Abdilberr (ö. 463/1071)	<i>Câmiu Beyâni'l-İlm</i>	2
54	el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>Târîhu Bağdâd</i>	1
55	el-Vâhidî (ö. 468/1076)	<i>Esbâbu'l-Nüzûl</i>	9
56	Ebû Şucâ ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevsü'l-Ahbâr</i>	3
57	el-Beğavî (ö. 516/1122)	<i>Meâlimu't-Tenzîl</i>	1
58	Kâdî İyâz (ö. 544/1149)	<i>eş-Şifâ</i>	4
59	Ali b. Ma'bed	<i>et-Tâ'atu ve'l-Ma'siye</i>	1

Bu tablo hazırlanırken her ne kadar Şah Veliyyullah'ın tasnifi esas alınmışsa da, söz konusu tasnifte bulunmayan hadîs kitapları,

kendilerine en yakın tabakaya tarafımızca yerleştirilmiştir. Mesala Şah Veliyyullah'ın tasnifinde İbn Mâce ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Mâce'nin Sünnen'i ikinci tabakada olan hadîs kitapları ile benzer özelliklere sahip olması hasebiyle bu tabakaya yerleştirilmiştir. Yine aynı şekilde isimleri ed-Dihlevî'nin sınıflandırmasında belirtilmeyen kitaplar, benzer özelliklere sahip diğer kaynaklarla birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo-2'de görüleceği üzere her ne kadar ed-Dihlevî'nin hadîs kitaplarının taksimi beş tabaka olsa da *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin bulunduğu kitaplar bir arada değerlendirildiğinde dört tabaka olması daha uygun olacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi *el-Keşşâf*'ta 1603 hadîs bulunmaktadır. Her bir hadîs sadece bir kaynaktan bulunabileceği gibi birden fazla kaynaktan da bulunabilmektedir.

Hadîs kitaplarının tabaka içerisinde sıralamasında müelliflerin vefat tarihleri göz önünde bulundurularak bir sıralama yapılmıştır. Vefat tarihi en erken olan hadîşçinin eseri ilk sıraya yerleştirilmiştir. Ancak birinci tabakada bu esas dikkate alınmamıştır. Çünkü Buhârî ve Müslim'in Sahîhleri hususunda ümmetin bir ittifakı söz konusudur. Burada vefat sırası dikkate alınmayarak, ilk sıraya Buhârî'nin *Sahîh*'i, sonra Müslim'in *Sahîh*'i daha sonra da İmâm Mâlik'in *Muvatta*'sı yerleştirildi. Ayrıca tablo-2'de yer alan sıralamaya göre hadîsin ilk geçtiği kaynak esas alınmıştır. Mesela bir hadîs birden fazla kaynaktan yer alıyorsa, ilk sırada yer alan hadîs kaynağında o hadîsin varlığı kabul edilerek tasnif yapılmış olup aşağıda yer alan tablo-3'te yer alan sonuç ortaya çıkmıştır.

Tablo-3: *el-Keşşâf*'ta Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Taksimi

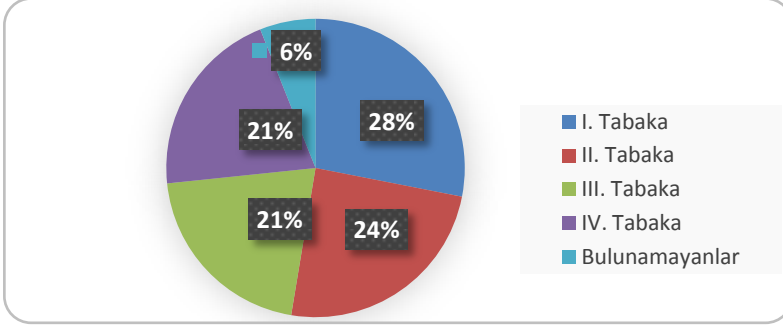
No	Hadîs Tabakaları	Hadîs Sayısı	Yüzde
1	I. Tabaka	448	28
2	II. Tabaka	394	24
3	III. Tabaka	333	21
4	IV. Tabaka	331	21
5	Kaynağı bulunamayan hadisler	97	6
	Toplam Hadîs	1603	100

Bu tabloya göre 1603 hadîsin 448'i I. tabakada; 394'ü II. tabakada; 333'ü III. tabakada; 331'i IV. tabakada bulunmaktadır. 97 hadîs ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır. Aşağıda yer alan grafik-1'de ise hadîslerin buldukları tabakalara göre dağılımı verilmektedir.

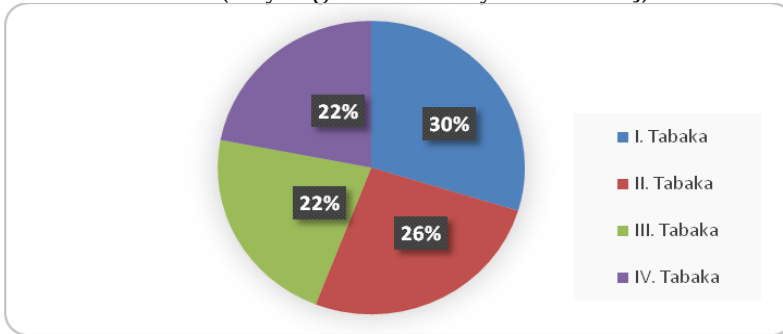
Bu grafiğe göre hadîslerin % 28'i I. tabakada; % 24'ü II. tabakada; % 21'i III. tabakada; % 21'ü IV. tabakada bulunmaktadır. Hadîslerin % 6'sı ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır.

Grafik-1 : *el-Keşşâf*'ta Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

el-Keşşâf'ta bulunan 1603 hadîsten, kaynağı bulunamayanlar çıkarıldığında 1506 kalmaktadır. 1506 hadîs tabakalara göre taksim edildiğinde ise grafik-2'de yer alan sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu verilere göre *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin % 30'u I. tabakada; % 26'sı II. Tabakada; % 22'si III. tabakada; % 22'si IV. tabakada bulunmaktadır.

Grafik-2: *el-Keşşâf*'ta Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Taksimi (Kaynağı Bulunamayanlar Hariç)

Yukarıda yer alan bilgilere göre, *el-Keşşâf*'ta bulunan hadîslerin büyük bir kısmının hadîsçiler tarafından muteber kabul edilen hadîs kaynaklarında bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da Bulunan Hadîslerin Kaynakları

Zemahşerî'nin eserleri arasında *el-Keşşâf*'tan sonra en fazla hadîs bulunan eserinden biri de *Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr*²¹ isimli eseridir. Zemahşerî bu eseri, *el-Keşşâf*'tan sonra ona bakanların (okuyanların) gönüllerini dinlendirmek, ilmî inceliklerini ve hazinelerini ortaya çıkarmak uğruna düşünüp yorgun düşen kalpleri rahatlatmak, kapalı ve gizli olan manalarını açığa çıkarmak, uğruna yorulan zihinlere nefes aldirmek için kaleme aldığını eserin mukaddimesinde belirtmektedir.

Zemahşerî'nin kaleme aldığı bu eser, muhâdarât usûlü ile yazılmıştır. Muhâdarât, başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapan ve güzel sözleri toplayan edebî bir eser türüdür.²² Zemahşerî, bu eserinde başta Hz. Peygamber'in (s.a.), halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin dinî, ilmî, ahlâki ve hikmetli sözlerine; hikâyelere ve meşhur şairlerin şiirlerine yer vermiştir.

Bu eserde Zemahşerî toplam 1099 merfû' hadîs nakletmiştir. Bu hadîslerin geçtiği hadîs kaynakları aşağıdaki tablo-4'te yer almaktadır.

Tablo-4: Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da Bulunan Hadîsleri Kaynakları

No	Müellif/Yazar	Hadîs Kaynakları	Hadis Sayısı
1	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	285
2	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>Şuabu'l-İmân</i>	266
3	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Kebîr</i>	185
4	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	172
5	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	165
6	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	146
7	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i>	144

²¹ Bkz. Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr ve fusûsu'l-ahbâr*, thk. Tarık Fethi es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006).

²² Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 392.

8	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahîh</i>	139
9	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Câmi</i>	129
10	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	128
11	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	126
12	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	117
13	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	114
14	Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)	<i>el-Müsned</i>	110
15	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	103
16	el-Hâkim (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek</i>	103
17	Ebû Şuca ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevs'ül-Ahyâr</i>	77
18	ed-Dârimî (ö. 255/868)	<i>es-Sünen</i>	55
19	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819)	<i>el-Müsned</i>	55
20	Ebû Avâne (ö. 316/929)	<i>el-Müsnedü'l-Muhrec</i>	47
21	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>el-Hilye</i>	42
22	el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Müsnedü's-Şihâb</i>	40
23	İbn Asâkir (ö. 571/1176)	<i>Târîhu Dimeşk</i>	39
24	Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	38
25	İbn Adiyî (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	31
26	el-Humeydî (ö. 219/834)	<i>el-Müsned</i>	30
27	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Edebü'l-Müfred</i>	29
28	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>Müsnedü's-Şamiyyîn</i>	28
29	Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)	<i>el-Müsned</i>	27
30	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	<i>el-Muvatta</i>	24
31	Nûruddîn el-Heysemî (ö. 807/1405)	<i>el-Mecmau'z-Zevâid</i>	21
32	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu's-Sağir</i>	20
33	el-Hafîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>Târîhu Bağdâd</i>	17
34	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>es-Sahîh</i>	15
35	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	14
36	İshâk b. Râhaveyh (ö. 233/848)	<i>el-Müsned</i>	14
37	Abdullah İbn Mübârek	<i>ez-Zühd</i>	14

	(ö. 181/797)		
38	İbn Neccâr (ö. 643/1245)	<i>Zeylü't-Târîhi'l-Bağdâd</i>	11
39	es-Suyûtî (ö. 911/1505)	<i>Câmiu'l-Hadîs</i>	11
40	İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201)	<i>el-Mevdûât</i>	10
41	İbn Ebî Hatim (ö. 327/938)	<i>el-İlel</i>	8
42	Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîî (ö. 623/1226)	<i>et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn</i>	8
43	İbn Ebî Dünya (ö. 281/894)	<i>Muhtelif kitapları</i>	7
44	el-Münzirî (ö. 656/1258)	<i>et-Terğîb ve't-Terhîb</i>	7
45	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Müsned</i>	6
46	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>ez-Zühd</i>	6
47	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>ed-Duafâ</i>	6
48	Ali el-Hindî (ö. 975/1567)	<i>Kenzü'l-Ummâl</i>	6
49	el-Ukaylî (ö. 322/934)	<i>Kitâbu'd-Duafâ</i>	5
50	el-Hâkim en-Nîsâbüri (ö. 405/1014)	<i>Târihu Nîsâbüri</i>	5
51	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Târihu İsfehân</i>	5
52	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>ed-Delâil</i>	5
53	eş-Şevkânî (ö. 1250/1834)	<i>el-Fevâidu'l-Mecmûa</i>	5
54	Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946)	<i>el-Müsned</i>	4
55	İbn İshak (ö. 151/768)	<i>Kitâbu'l-Meğazî</i>	4
56	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>et-Târîh</i>	4
57	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>el-Merâsil</i>	4
58	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-İlel</i>	4
59	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Ma'rifetü's-Sahâbe</i>	4
60	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>Ma'rifetü's-Sünen</i>	3
61	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>Delâilü'n-Nübüvve</i>	3
62	el-Hâkim et-Tirmizî (ö. 320/932)	<i>en-Nevâdir</i>	3
63	Nûruddîn el-Heysemî (ö. 807/1405)	<i>Buğyetu'l-Bâhis</i>	3
64	Nâsırüddîn el-Elbanî (ö. 1420/1999)	<i>el-Ehâdisu'd-Daîfa ve'l-Mevzûa</i>	3
65	İbn Arrâk (ö. 963/1556)	<i>Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa</i>	3
66	Rabî' b. Habîb el-Ezdî	<i>Müsnedü'r-Rabî'</i>	2

	(ö. 180/796)		
67	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>ez-Zühdü'l-Kebîr</i>	2
68	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>el-Ba's ve'n-Nüşûr</i>	2
69	Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797)	<i>el-Birr</i>	2
70	eş-Şafîî (ö. 204/820)	<i>Müsnedü'ş-Şafîî</i>	2
71	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr</i>	2
72	İbn Cerîr (ö. 310/923)	<i>Târihu't-Taberî</i>	2
73	el-Harâîfî (ö. 327/939)	<i>Mekârimu'l-Ahlâk</i>	2
74	Ebû Bekr eş-Şafîî (ö. 354/965)	<i>el-Fevâidu'ş-Şehîr</i>	2
75	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>ed-Duâ</i>	2
76	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-Efrâd</i>	2
77	İbn Şâhîn (ö. 385/996)	<i>et-Terğîb</i>	2
78	Şerîf er-Radî (ö. 406/1015)	<i>Nehcü'l-Belâğâ</i>	2
79	İbn Merdeveyh (ö. 410/1020)	<i>Tefsîru'l-Müsned</i>	2
80	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Sıfatu'l-Cenne</i>	2
81	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Fedâilu'l-Hulefâi'r-Râşidîn</i>	2
82	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>et-Tıbb</i>	2
83	İbn Abdilberr (ö. 463/1071)	<i>el-İlm</i>	2
84	İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-İlel</i>	2
85	el-Elbanî (ö. 1420/1999)	<i>Silsiletu'd-Da'îfa</i>	2
86	el-Beyhâkî (ö. 458/1066)	<i>ed-Da'vetü'l-Kebîr</i>	1
87	el-Beyhâkî (ö. 458/1066)	<i>ed-Deavât</i>	1
88	el-Muâfî (ö. 185/701)	<i>ez-Zühd</i>	1
89	Veki b. el-Cerrâh (ö. 197/812)	<i>ez-Zühd</i>	1
90	Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)	<i>Kitâbu'l-Emvâl</i>	1
91	Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870)	<i>el-Ahbâru'l-Mu'effekiyyât</i>	1
92	İbn Kuteybe (ö. 276/889)	<i>Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs</i>	1
93	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>eş-Şemâil</i>	1
94	el-Fâkihî (ö. 278/891-92)	<i>Ahbâru Mekke</i>	1

95	Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903)	<i>Fedâilü Osmân b. Affân</i>	1
96	Eslem b. Sehl er-Rezzâz (ö. 292 /905)	<i>Târîhu Vâsıt</i>	1
97	Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)	<i>el-İrşâd</i>	1
98	İbn Cerîr (ö. 310/923)	<i>Tehzîbu'l-Âsâr</i>	1
99	Ahmed b. Behrâm el-Haremî (ö. 330/942)	<i>el-Fevâidu'l-Muntekâ</i>	1
100	İbn Yakûb (ö. 340/952)	<i>Müsnedü Ebî Hanîfe</i>	1
101	Ibn Kânî (ö. 351/963)	<i>Mu'cemu's-Sahâbe</i>	1
102	el-Bezzâz (ö. 354/965)	<i>el-Fevâid</i>	1
103	el-Cessâs (ö. 370/981)	<i>Ahkâmu'l-Kur'ân</i>	1
104	Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985)	<i>el-Mahzûn fi İlmi'l-Hadîs</i>	1
105	Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985)	<i>ed-Duafâ</i>	1
106	el-Kelabâzî (ö. 380/990)	<i>Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr</i>	1
107	el-Askerî (ö. 382/992)	<i>Tashîfâtü'l-Muhaddisîn</i>	1
108	el-Askerî (ö. 382/992)	<i>el-Emsâl</i>	1
109	el-Muâfî b. Zekeriyyâ (ö. 390/1000)	<i>el-Celîsu's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâsihu's-Şâfi</i>	1
110	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Fadâiletü'l-Âdilîn</i>	1
111	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>Zikru Meni'smuhu Şu'be</i>	1
112	Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)	<i>es-Sünenü'l-Vâride</i>	1
113	el-Maverdî (ö. 450/1058)	<i>Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn</i>	1
114	İbn Abdilberr (ö. 463/1071)	<i>el-İsti'âb</i>	1
115	el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>ez-Zühd ve'r-Rekâik</i>	1
116	el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>Telhîsu'l-Müteşâbih</i>	1
117	el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>el-Câmi</i>	1
118	el-Münâvî (ö. 1031/1622)	<i>el-Ehâdisü'l-Kudsiyye</i>	1

119	el-Aynî (ö. 855/1451)	<i>Umdetu'l-Kârî</i>	1
120	el-Hevârizmî	<i>Menâkıb</i>	1
121	el-Elbânî (ö. 1420/1999)	<i>Da'ifu't-Terğîb</i>	1
122	es-Sağânî (ö. 650/1252)	<i>Mevdûât</i>	1
123	Muhammed b. Ali b. Ved'ân (ö. 494/1100)	<i>el-Erba'ûne'l-Ved'aniyye</i> <i>el-Mevzûa</i>	1
124	Ali el-Hindî (ö. 975/1567)	<i>Tezkiratu'l-Mevdûât</i>	1
125	es-Süyûtî (ö. 911/1505)	<i>el-Leâilu'l-Mesnû'a</i>	1
126	Ali el-Kârî (ö. 1014/1605)	<i>el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-</i> <i>Ahbârî'l-Mevdûa.</i>	1
127	Kaynağı bulunamayan hadîsler		155

Rabîu'l-Ebrâr'da, daha önce belirtildiği üzere toplam 1099 merfû' hadîs bulunmaktadır. Bu hadîslerin % 86'sı yani 944'ü, hadîs kaynaklarında tespit edilebilmiştir. Ancak % 14'ü, yani 155 hadîsin kaynağı bulunamamıştır. Kaynağı tespit edilen 940 hadîs ise 126 hadîs kaynağında tespit edilebilmiştir.

Tablo-4'teki verilere göre en fazla hadîs, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)' in *el-Müsned* isimli eserinde bulunmaktadır. 1099 hadîsin 285'i yani % 26'sı bu eserde yer almaktadır. el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şuabu'l-İman* isimli eserinde 266; et-Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemu'l-Kebir*'inde 266; Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) *es-Sünen*'inde 165 hadîs bulunmaktadır. Müslim (ö. 261/875), İbn Hibbân (ö. 354/965), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), İbn Mâce (ö. 273/886), Bezzâr (ö. 292/905), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919), Buharî (ö. 256/870) ve Hâkim'in (ö. 405/1014) eserlerinde yer alan yüzlerce hadîs *Rabîu'l-Ebrâr* isimli kitapta bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında Zemahşerî'nin bu eserde naklettiği hadîslerin, birçok hadîs kaynağında bulunduğu tespit edilmiştir.

Bir önceki başlıkta olduğu gibi *Rabîu'l-Ebrâr*'da bulunan hadîsler, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin taksimine uygun olarak tabakalara göre sınıflandırıldığında tablo-5'de yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki:

Tablo-1: Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da Yer Alan Hadîslerin Tabakalara Göre Taksimi

No	Müellif/Yazar	Hadîs Kaynakları	Hadîs Sayısı
I. Tabaka			
1	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	103
2	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	79
3	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	<i>el-Muvatta</i>	4
II. Tabaka			
4	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	165
5	ed-Dârimî (ö. 255/868)	<i>es-Sünen</i>	7
6	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	36
7	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	42
8	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Câmi</i>	18
9	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	12
10	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>es-Sahîh</i>	1
11	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahîh</i>	11
12	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	1
III. Tabaka			
13	Rebî' b. Habîb el-Ezdî (ö. 180/796)	<i>Müsnedü'r-Rebî</i>	2
14	Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî (ö. 204/819)	<i>el-Müsned</i>	5
15	Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	10
16	el-Humeydî (ö. 219/834)	<i>el-Müsned</i>	3
17	İshâk b. Râheveyh (ö. 233/848)	<i>el-Müsned</i>	1
18	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	17
19	Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64)	<i>el-Müsned</i>	1
20	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	32
21	Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919)	<i>el-Müsned</i>	19
22	Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946)	<i>el-Müsned</i>	1
23	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Kebîr</i>	97
24	el-Hâkim en-Nîsâbüri (ö. 405/1014)	<i>Müstedrek ale's-Sahîhayn</i>	13

25	el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Müsnedü'ş-Şihâb</i>	9
26	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	53
IV. Tabaka			
27	İbn İshâk (ö. 151/768)	<i>Kitabu'l-Meğâzî</i>	2
28	Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797)	<i>ez-Zühd</i>	5
29	Abdullah İbn Mübârek (ö. 181/797)	<i>el-Birr</i>	1
30	el-Muâfi (ö. 185/701)	<i>ez-Zühd</i>	1
31	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr</i>	2
32	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>ez-Zühd</i>	3
33	Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870)	<i>el-Ahbâru'l-Muveffekiyyât</i>	1
34	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>el-Merâsil</i>	4
35	İbn Kuteybe (ö. 276/889)	<i>Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs</i>	1
36	İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894)	<i>Muhtelif kitapları</i>	5
37	Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903)	<i>Fedâilu Osmân b. Affân</i>	1
38	Eslem b. Sehl er-Rezzâz (ö. 292 /905)	<i>Târihu Vâsıt</i>	1
39	İbn Cerîr (ö. 310/923)	<i>Târihu't-Taberî</i>	2
40	İbn Cerîr (ö. 310/923)	<i>Tehzibu'l-Âsâr</i>	1
41	el-Ukaylî (ö. 322/934)	<i>Kitâbü'd-Duafâ</i>	4
42	İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938)	<i>el-İlel</i>	2
43	el-Harâitî (ö. 327/939)	<i>Mekârimu'l-Ahlâk</i>	2
44	Ahmed b. Behram el-Haremî (ö. 330/942)	<i>el-Fevâidu'l-Muntekâ</i>	1
45	İbn Yakûb (ö. 340/952)	<i>Müsnedü Ebî Hanîfe</i>	1
46	Ibn Kânî (ö. 351/963)	<i>Mu'cemu's-Sahâbe</i>	1
47	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>ed-Duafâ</i>	1
48	el-Bezzâz (ö. 354/965)	<i>el-Fevâid</i>	1
49	Ebû Bekr eş-Şafiî (ö. 354/965)	<i>el-Fevâidu'ş-Şehîr</i>	1

50	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>ed-Duâ</i>	1
51	İbn Adiyî (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	10
52	el-Cessâs (ö. 370/981)	<i>Ahkâmu'l-Kur'ân</i>	1
53	Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985)	<i>el-Mahzûn fi İlmi'l-Hadîs</i>	1
54	Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985)	<i>ed-Duafâ</i>	1
55	el-Kelabâzî el-Buhârî (ö. 380/990)	<i>Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr</i>	1
56	el-Askerî (ö. 382/992)	<i>Tashîfâtü'l-Muhaddisîn</i>	1
57	el-Askerî (ö. 382/992)	<i>el-Emsâl</i>	1
58	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-İlel</i>	1
59	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>el-Efrâd</i>	2
60	İbn Şâhîn (ö. 385/996)	<i>et-Terğîb</i>	1
61	el-Muâfi b. Zekeriyâ (ö. 390/1000)	<i>el-Celîsu's-Sâlihu'l-Kâfi ve'l-Enîsu'n-Nâsihu's-Şâfi</i>	1
62	el-Hâkîm en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)	<i>Târîhu Nîsâbûr</i>	2
63	eş-Şerîf er-Radî (ö. 406/1015)	<i>Nehcü' l-Belâğâ</i>	2
64	Ebû Nuaym (ö. 430/1038)	<i>el-Hilye</i>	16
65	Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)	<i>es-Sünenü'l-Vâride</i>	1
66	el-Maverdî (ö. 450/1058)	<i>Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn</i>	1
67	İbn Abdilberr (ö. 463/1071)	<i>Câmiu Beyâni'l-İlm</i>	1
68	el-Hatîb (ö. 463/1071)	<i>Târîhu Bağdâd</i>	7
69	Ebû Şuca ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevsü'l-Ahbâr</i>	36
70	İbn Asâkir (ö. 571/1176)	<i>Târîhu Dimeşk</i>	17
71	Abdülkerîm b. Muhammed er-Rafîî (ö. 623/1226)	<i>et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn</i>	2
72	İbn Neccâr (ö. 643/1245)	<i>Zeylü't-Târîhi'l-Bağdâd</i>	5
73	el-Münzirî (ö. 656/1258)	<i>et-Terğîb ve't-Terhîb</i>	4
74	Nûruddîn el-Heysemî	<i>Buğyetü'l-Bâhis</i>	3

	(ö. 807/1405)		
75	Nûruddîn el-Heysemî (ö. 807/1405)	<i>Mecmau'z-Zevâid</i>	10
76	Alî el-Hindî (ö. 975/1567)	<i>Kenzü'l-Ummâl</i>	6
77	el-Münavî (ö. 1031/1622)	<i>el-Ehadîsu'l-Kudsiyye</i>	1
78	el-Aynî (ö. 855/1451)	<i>Umdetu'l-Kârî</i>	1
79	es-Suyûtî (ö. 911/1505)	<i>Câmiu'l-Hadîs</i>	2
80	el-Hevârizmî	<i>Menâkib</i>	1
V. Tabaka			
81	İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201)	<i>el-Mevdûât</i>	2
82	İbnu'l-Cevzi (ö. 597/1201)	<i>el-İlel</i>	2
83	el-Elbânî (ö. 1420/1999)	<i>el-Ehâdîsu'd-Da'îfa ve'l-Mavzûa</i>	3
84	el-Elbânî (ö. 1420/1999)	<i>Daîfu't-Terğîb</i>	1
85	el-Elbânî (ö. 1420/1999)	<i>Silsiletu'd-Daîfa</i>	1
86	es-Sağânî (ö. 650/1252)	<i>el-Mevdûât</i>	1
87	Muhammed b. Ali b. Ved'ân (ö. 494/1100)	<i>el-Erbaûne'l- Ved'âniyye el-Mevzûa</i>	1
88	eş-Şevkânî (ö. 1250/1834)	<i>el-Fevâidu'l-Mecmûa</i>	3
89	İbn Arrâk (ö. 963/1556)	<i>Tenzîhu's-Şerîati'l- Merfûa</i>	1
90	Alî el-Hindî (ö. 975/1567)	<i>Tezkiratu'l-Mevdûât</i>	1
91	es-Suyûtî (ö. 911/1505)	<i>el-Leâili'l-Masnûa</i>	1
92	Alî el-Karî (ö. 1014/1605)	<i>el-Esrârû'l-Merfûa fi'l- Ahbâri'l-Mevdûa.</i>	1
93	Kaynağı bulunamayan hadîsler		155

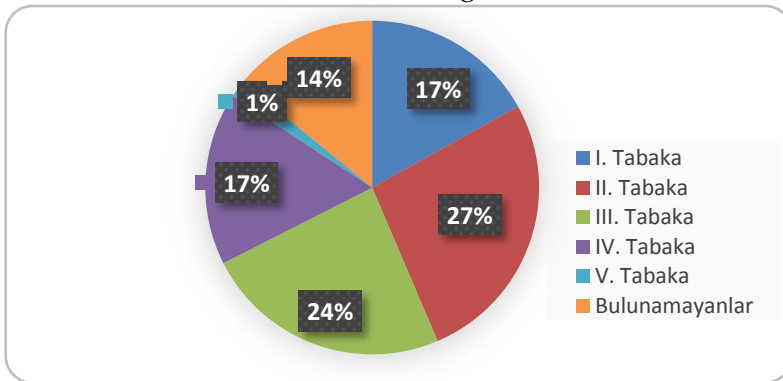
Tablo-5'de da görüleceği üzere bu eserde bulunan hadîsler, buldukları kaynaklara göre beş tabaka şeklinde sınıflandırıldı. Bu eserde bulunan hadîsleri yukarıdaki tabloda belirtilen bilgiler çerçevesinde değerlendirildiğinde tablo-6'da yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Tablo-6: Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

No	Hadîs Tabakaları	Hadîs Sayısı	Yüzde
1	I. Tabaka	186	17
2	II. Tabaka	293	27
3	III. Tabaka	263	24
4	IV. Tabaka	184	17
5	V. Tabaka	18	1
6	Kaynağı bulunamayan hadîsler	155	14
Toplam Hadîs		1099	100

Tablo-6'ya göre 1099 hadîsin 186'sı, I. tabakada; 293'ü II. tabakada; 263'ü III. tabakada; 184' ü, IV. tabakada; 18'i ise V. tabakada bulunmaktadır. 155 hadîs ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır. Aşağıda yer alan grafik-3'te ise hadîslerin buldukları tabakalara göre taksimi verilmektedir. Bu grafiğe göre hadîslerin % 17'si I. tabakada; % 27'si II. tabakada; % 24' ü III. tabakada; % 17' si IV. tabakada; % 1'i V. tabakada bulunmaktadır. Hadîslerin % 14'ü ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır.

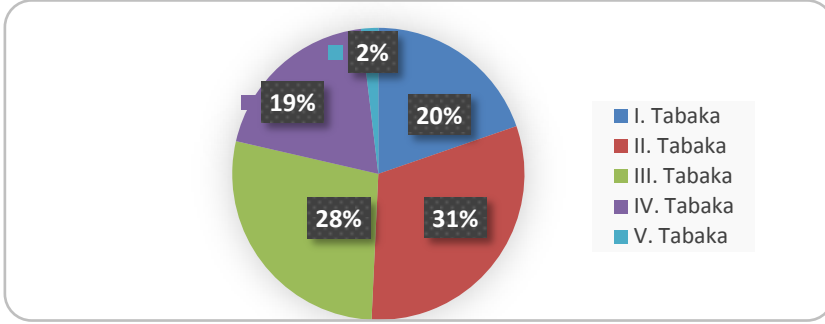
Grafik-3: Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr'da bulunan 1099 hadîsten, kaynağı bulunamayan hadîsler çıkarıldığında 944 hadîs kalmaktadır. 944 hadîs tabakalara göre taksim edildiğinde ise grafik-4'te yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hadîslerin % 20'si I. tabakada; % 31'i II.

Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadîslerin Kaynakları | 301
tabakada; % 28'i III. tabakada; % 19'u IV. tabakada; % 2'si ise V. tabakada
bulunmaktadır.

Grafik-4: *Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr*'da Bulunan Hadîslerin
Tabakalara Göre Dağılımı (Kaynağı Bulunamayanlar Hariç)

Bu verilere göre, *Rabîu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr*'da bulunan hadîslerin büyük bir kısmının hadîşçiler tarafından muteber kabul edilen hadîs kaynaklarında bulunduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda yer alan tablo-6'da görüleceği üzere dördüncü tabakada bulunup da Zemahşerî'den sonra yaşamış olan kişiler bulunmaktadır. Bu durumda Zemahşerî'nin bu müelliflerin kitaplarını görme ihtimali bulunmamaktadır. Zemahşerî vefat tarihi olan hicri 538'i esas aldığımızda tablo-5'de 70.-92. sıraları arasında bulunan kaynakların dışarda tutulması gerekmektedir. Dördüncü tabakanın bir kısmında ve beşinci tabakanın tamamında bulunan bu hadîs kitapları dışarda bırakıldığında 70 hadîsin Zemahşerî öncesinde yazılmış olan kaynaklarda bulunamadığını söylemek gerekecektir. Bu durumda kaynağı bulunamayan hadîs sayısı 155'den 225'e çıkacaktır. Bu durumda Zemahşerî'nin bu eserinde bulunan hadîslerin % 20'sinin kaynağı tespit edilemediği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Diğer bir husus ise, bu eserde bulunan toplam 1099 hadîsin 285'inin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bulunmasıdır. Ahmed b. Hanbel ve Zemahşerî birbirine zıt iki farklı ekolün temsilcilerinden kabul edilmektedir. Biri Selefî geleneğin temsilcisi kabul edilirken, diğeri Mutezile mezhebine aile olmuş bir şahsiyettir. Bu durumda Zemahşerî'nin Ahmed b. Hanbel'in eserlerinden istifade edip etmediği sorusu akla gelmektedir. Burada daha önce de belirtildiği gibi Zemahşerî'nin eserlerinde bulunan hadîslerin kaynağı tespit edilirken

tüm hadîs kaynakları göz önünde bulundurularak tarama yapılmıştır. Burada herhangi bir hadîs kitabı dışarıda tutulmadan hadîslerin kaynakları belirlenmeye çalışılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in eserinde 285 hadîsin tespit edilmesi bu hadîslerin temel kaynağının *el-Müsned* olduğu manası çıkarılmamalıdır. Yani bir hadîs birden fazla kaynaktan yer alabilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde bulunup da diğer kaynaklarda bulunamayan sadece 9 hadîs tespit edilebilmiştir.

2.3. Ruûsu'l-Mesâil'de Bulunan Hadîslerin Kaynakları

Ruûsu'l-Mesâil, toplam 406 fikhî mevzuu ihtiva eden bir çalışmadır. Zemahşerî, Hanefî ve Şafiî mezhepleri arasında ihtilâflı olan konuları ağırlıklı olarak hadîsler nakletmek suretiyle açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. O, ele aldığı konu ile ilgili Şafiî mezhebinin delili olarak bir hadîs var ise onu da nakletmiştir. *Ruûsu'l-Mesâil*'de toplam 193 hadîs rivâyet edilmiştir. Bu hadîslerin 69'u Şafiî mezhebinin delillerini bildirmek amacıyla nakledilmiştir.

Zemahşerî, bu çalışmasında Hanefî-Şafiî fikhî mukayesesi çerçevesinde hadîslerle Hanefîlerin görüşlerini delillendirmeye çalışmıştır. Hanefîlerin kendi reyleriyle hadîsi terk ettikleri yönündeki iddiaları da zımnen çürütmeye çalışmış ve aynı zamanda hadîs birikimini göstermiştir.

Ruûsu'l-Mesâil, 1987 (h. 1407) yılında Abdullah Nezir Ahmed tarafından bir cilt halinde tahkikli neşri yapılmış ve hadîslerin kaynaklarına dipnotlarda yer verilmiştir.²³ Bu eserde bulunan hadîslerin kaynağı ile ilgili bilgiler tablo-7'de yer almaktadır.

Tablo-7: Ruûsu'l-Mesâil'de Yer Alan Hadîslerin Kaynakları

No	Müellif/Yazar	Hadîs Kaynakları	H. Sayısı
1	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	71
2	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	68
3	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	62
4	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	54
5	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	50
6	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Câmi</i>	46
7	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	39
8	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	24

²³ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Ruûsu'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmîyye, 2010).

9	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	16
10	el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek ale's-Sahîhayn</i>	10
11	Abdurrezzâk b. Hemmam (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	9
12	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	7
13	İbn Adıyy (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	4
14	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemü'l-Kebîr</i>	3
15	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i>	3
16	Ebû Dâvûd et-Tay'âlîsî (ö. 204/819)	<i>el-Müsned</i>	1
17	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	1
18	el-Vâkidî (ö. 207/823)	<i>el-Meğâzî</i>	1
19	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>es-Sahîh</i>	1
20	Ebû'ş-Şucâ ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevsu'l-Ahbâr</i>	1
21	İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-İlel</i>	1
22	Kaynağı bulunamayan hadîsler		7

Ruûsu'l-Mesâil'de bulunan hadîslerin kaynakları tespit edilirken, Abdullah Nezir Ahmed'in bu esere yapmış olduğu tahkikli neşrinden yararlanılmıştır. Bu eserde bulunan toplam 193 hadîs, 21 hadîs kaynağında yer almaktadır. 193 hadîsin 186'sının yani % 96'sının kaynağı tespit edilmiş olup 7 hadîsin yani % 4'ünün ise kaynağı bulunamamıştır.

Tablo-7'de yer alan verilere göre en fazla hadîs, Müslim'in *Sahîh*'inde bulunmaktadır. 193 hadîsin 71'i bu eserde bulunmaktadır ki bu da *Ruûsu'l-Mesâil*'de bulunan hadîslerin % 37'sine tekabül etmektedir. Müslim'den sonra en fazla hadîs, Ebû Dâvûd es-Sicistani'nin *Sünen*'inde (68 hadîs), Buhârî'nin *Sahîh*'inde (62 hadîs) ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde (54 hadîs) yer almaktadır.

Genel olarak bakıldığında her türlü hadîs kaynağında Zemahşerî'nin naklettiği hadîsler bulunmaktadır. Ancak büyük çoğunluğu muteber kabul edilen hadîs kitaplarında yer aldığı görülmektedir. Daha önce *el-Keşşâf* ve *Rabûu'l-Ebrâr* isimli eserlerde yapıldığı gibi bu eserde bulunan hadîsler de tabakalara göre taksim edildiğinde tablo-8'de yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo-8: *Ruûsu'l-Mesâil'* de Yer Alan Hadîslerin Tabakalara Göre Taksimi

No	Müellif/Yazar	Hadîs Kaynakları	Hadîs Sayısı
I. Tabaka			
1	el-Buhârî (ö. 256/870)	<i>el-Câmiu's-Sahîh</i>	62
2	Müslim (ö. 261/875)	<i>es-Sahîh</i>	18
3	İmâm Mâlik (ö. 179/795)	<i>el-Muvatta</i>	1
II. Tabaka			
4	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	12
5	İbn Mâce (ö. 273/886)	<i>es-Sünen</i>	43
6	Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)	<i>es-Sünen</i>	19
7	et-Tirmizî (ö. 279/892)	<i>el-Cami</i>	1
8	en-Nesâî (ö. 303/915)	<i>es-Sünen</i>	1
9	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahîh</i>	1
10	ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	<i>es-Sünen</i>	13
III. Tabaka			
11	Abdurrezzâk b. Hemmam (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	5
12	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	1
13	el-Bezzâr (ö. 292/905)	<i>el-Müsned</i>	1
14	et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemu'l-Evsat</i>	1
15	el-Hâkim (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek</i>	1
16	el-Beyhakî (ö. 458/1066)	<i>es-Sünen</i>	2
IV. Tabaka			
17	el-Vâkidî (ö. 207/823)	<i>el-Meğâzî</i>	1
18	İbn Adıyy (ö. 365/976)	<i>el-Kâmil</i>	1
19	Ebû'ş-Şucâ ed-Deylemî (ö. 509/1115)	<i>Firdevsü'l-Ahbâr</i>	1
20	İbn Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-İlel</i>	1
21	Kaynağı bulunamayan hadîsler		7
Toplam			193

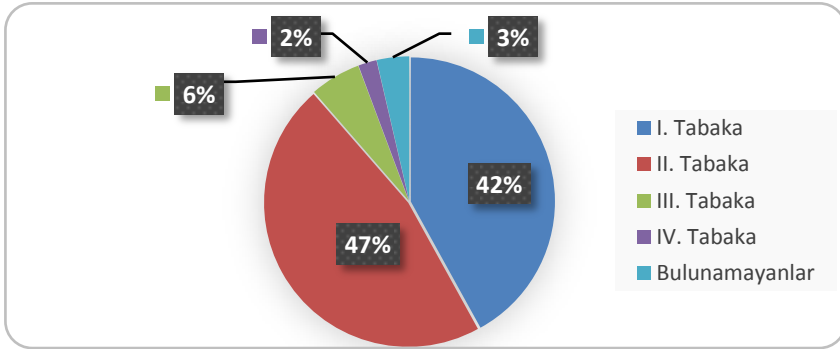
Yine aynı şekilde tablo-8 hazırlanırken de ed-Dihlevî'nin tasnifi esas alınarak dört tabakaya ayrıldı. Bu tasnife göre tablo-9'da yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo-9: Ruûsu'l-Mesâil'de Yer Alan Hadîslerin Tabakalara Göre Taksimi

No	Hadîs Tabakaları	Hadîs Sayısı	Yüzde
1	I. Tabaka	81	42
2	II. Tabaka	90	47
3	III. Tabaka	11	6
4	IV. Tabaka	4	2
5	Kaynağı bulunamayan hadîsler	7	3
Toplam Hadîs		193	100

Bu tabloya göre, 193 hadîsin 81'i I. tabakada; 90'ı II. tabakada; 11' i III. tabakada; 4'ü ise IV. tabakada bulunmaktadır. 7 hadîs ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır. Aşağıda yer alan grafik-5'te ise hadîslerin buldukları tabakalara göre taksimi verilmektedir. Bu grafiğe göre hadîslerin % 42'si I. tabakada; % 47'si II. tabakada; % 6' sını III. tabakada; % 2' si IV. tabakada bulunmaktadır. Hadîslerin % 3'ü ise herhangi bir hadîs kaynağında bulunamamıştır.

Grafik-4: Ruûsu'l-Mesâil'de Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

Yukarıda yer alan tablo-9 ve grafik-5'e göre, *Ruûsu'l-Mesâil*'de bulunan hadîslerin % 89'u I. ve II. tabakalarda bulunan hadîs kaynaklarında yer almaktadır. Bu bilgiler çerçevesinde, *Ruûsu'l-Mesâil*'de bulunan hadîslerin büyük bir kısmının hadîsçiler tarafından muteber kabul edilen hadîs kaynaklarında bulunduğunu söylemek mümkündür.

el-Keşşâf, *Rabûu'l-Ebrâr ve Fusûsu'l-Ahbâr* ve *Ruûsu'l-Mesâil* isimli eserlerinde bulunan hadîslerin kaynakları, ed-Dihlevî'nin taksimine

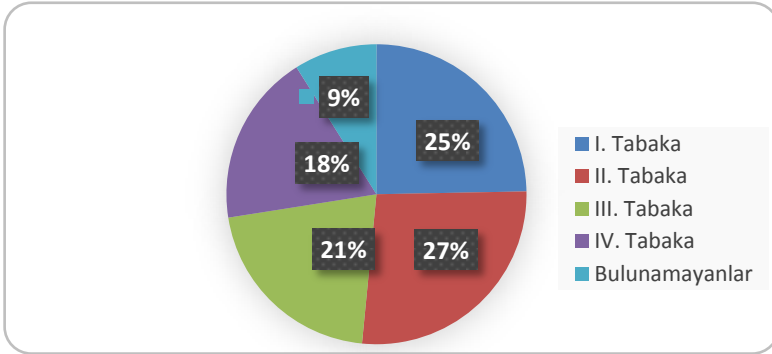
uygun bir şekilde birlikte değerlendirildiğinde tablo-10 ve grafik-6'da yer alan sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo-10: el-Keşşâf, Rabîu'l-Ebrâr ve Fususu'l-Ahbar ve Ruûsu'l-Mesâil'de Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

No	Hadîs Tabakaları	Hadîs Sayısı	Yüzde
1	I. Tabaka	715	25
2	II. Tabaka	777	27
3	III. Tabaka	607	21
4	IV. Tabaka	537	18
5	Kaynağı bulunamayan hadîsler	259	9
Toplam Hadîs		2895	100

Bu tabloya göre Zemahşerî'nin bu üç kitabında bulunan 2895 hadîsin 715'i I. tabakada; 777'si II. tabakada; 607'si III. tabakada; 537'si IV. tabakada bulunmaktadır. 259 hadîsin ise kaynağı bulunamamıştır.

Grafik-5: el-Keşşâf, Rabîu'l-Ebrâr ve Fususu'l-Ahbar ve Ruûsu'l-Mesâil'de Bulunan Hadîslerin Tabakalara Göre Dağılımı

Grafik-6'ya göre ise Zemahşerî'nin bahse konu eserlerindeki hadîslerin % 25'i I. tabakada; % 27'si, II. tabakada; % 21'i III. tabakada; % 18'i IV. tabakada bulunmaktadır. % 9'u ise kaynaklarda

bulunmamıştır.²⁴ Bu verilere göre Zemahşerî'nin eserlerinde bulunan hadîslerin büyük bir kısmının bilinen ve muteber olarak kabul edilen hadîs kaynaklarında yer aldığını söylemek mümkün olabilmektedir.

Sonuç

Zemahşerî, ilmî ve fikrî gelişmenin altın çağı denilebilecek bir zaman diliminde, Türk, Arap ve Farisilerin iç içe olduğu, farklı geleneklere sahip insanlardan oluşan ve çok kültürlü bir çevre olan Harezmi bölgesinde yetişmiştir. Sadece Harezmi bölgesinin hocaları ile yetinmemiş, seyahatler yapmak suretiyle İslâm âleminin farklı coğrafyalarındaki âlimlerden istifade etmeye çalışmıştır. Ömrünü öğrenme ve öğretmeye adanmış Zemahşerî, ilmî birikimini eserlerine yansıtmıştır.

Zemahşerî, daha çok tefsir, kelâm ve dilci kimliği ile tanınmıştır. Hadîsçilik yönü diğer sahalarla kıyaslandığında biraz geri planda kalmıştır. Ancak hadîs kültürünün genişliği, eserlerinde zikrettiği hadîslerin zenginliği ve çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. Neredeyse tüm eserlerinde hadîslere geniş yer vermiş; tefsir, fıkıh, kelâm ve dil sahalalarında birçok konuyu hadîslerle açıklama ve delillendirme gayreti içerisinde olduğu görülmüştür. Başta *el-Keşşâf*, *Rabîu'l-Ebrâr* ve *Ruûsu'l-Mesâil* isimli kitapları olmak üzere eserlerinde çok sayıda hadîs rivâyet ettiği tespit edilmiştir. Ancak o tamamen bir hadîsçi gibi sened ve rical ilmî ile uğraşmamıştır.

el-Keşşâf, *Rabîu'l-Ebrâr* ve *Ruûsu'l-Mesâil*'de toplam 2895 hadîse yer veren Zemahşerî, her ne kadar kendisi sarahaten bir iki hadîs dışında bu hadîsleri hangi kaynaklardan aldığını belirtmese de tahric çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, bu hadîslerin büyük bir kısmının, hadîsçiler tarafından muteber kabul edilen kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir.

---

²⁴ Daha önce *Rabîu'l-ibrâr*'daki hadîsler beş tabakaya ayrılmış idi. Burada birlik olabilmesi için bu eserdeki dördüncü ve beşinci tabakalar tek bir tabaka olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Aydınlı, Abdullah. *Hadîs İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001.
- Başkan, Mustafa. “Keşşâf'ta Fıkhu'l-Luga Uygulamaları”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Bilgin, Abdülcelil. “Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâfı”. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Birlik, Abdurrahim. “Zemahşerî'nin Ruusu'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilaf (Kitabu'n-Nikâh Örneği)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 18 cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Çelik, Hasan. “Tefsir Geleneğinde İntihal Olgusu: Neseî Zemahşerî Örneği”. Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Çiçek, Hacı. “Zemahşeri ve Atwaqu'z-Zeheb fi'l-Mewa'iz we'l-Hutab Adlı Eseri”. Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Dihlevî, Şah Veliyullah. *Hucetullahi'l-bâliğa*. thk. es-Seyyid es-Sâbık. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2005.
- Erdim, Enes. “Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Erdoğan, Mehmet ve M. Sait Özervarlı. “Şah Veliyullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 38: 260-267.
- Gedik, Şerif. “Keşşâf Tefsirine Göre Âyet ve Sûreler Arasındaki Münasebet ve Âhenk”. Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Görmez, Mehmet. “Tahrîc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010, 39: 419-420.
- Havfî, Ahmed Muhammed. *ez-Zemahşerî*. 2. bs. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1982.
- Humeyd, Sad b. Abdullah. *Turuku tahrîci'l-hadîs*. Riyad: Dârû Ulûmi's-Sünne, 2000.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-Kâfi's-şâfi fi tahrîci ehâdîsi'l-keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefayâtü'l-a'yân*. thk. Dr. İhsan Abbâs. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takîyyüddîn Osman b. Salâhuddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûruddîn İtr. Beyrut/Dîmeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır/Dâru'l-Fikr, 1986.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1999, 19: 514-531.
- Kaplan, M. Ragıp. "Zemahşerî'nin el-Minhac Fi Usuli'd-Din Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri". Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kaya, Mehmet. "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği". Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Kettânî, Muhammed b. Cafer. *er-Risâletü'l-mustatrafe*. Beyrut: Dâru'l-Beşşâri'l-İslamiyye, 1993.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2009, 36: 28-29.
- Özel, Harun. "Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri". Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Özel, Recep Orhan. "Keşşaf Tefsiri'nin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi". Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Özkızıl, Bekir. "Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsîri'nde Peygamber Tefsîri Uygulamaları". Yüksek Lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Salih, Subhi. *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*. çev. Yaşar Kandemir. 9. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Sâvî, Mustafa el-Cüveynî. *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzih*. 3. bs. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1984.

- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Teymî. *el-Ensâb. thk.* Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî. 12 cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1980.
- Sifil, Ebûbekir. "ez-Zeyla'î". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013, 44: 352-354.
- Siler, Aziz. "İbn Kuteybe'nin Garîbu'l-Hadîs ve ez-Zemahşerî'nin el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs Adlı Eserlerinin Konulu Sözlükçülük Açısından Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Cem'u'l-cevâmi'*. 25 cilt. Kahire: Ezherü'ş-Şerif, 2005.
- Yazıcı, Hüseyin. "Muhâdarât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 391-392.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Rabîu'l-ibrâr ve fusûsu'l-ahbâr. thk.* Tarık Fethi es-Seyyid. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2006.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Ruûsu'l-mesâil. thk.* Abdullah Nezir Ahmed. 3. bs. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmîyye, 2010.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûnu'l-ekâvîl fi vüücâhi't-te'vîl. thk.* Ebû Abdillâh ed-Dânî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk.* Şuayb el-Arnâvût ve Muhammed Nuaym el-Arksûsî. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zeyla'î, Cemalüddîn Abdullah b. Yusûf b. Muhammed. *Tahrîcu'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâkia fi tefsîri'l-keşşâf li'z-Zemahşerî. thk.* Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd. 4 cilt. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1994.
- Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm*. 15. bs. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.